

Arvsfondsprojektet
Lagen som verktyg
2016-2019
Slutrapport
28 februari 2019

Independent
Living Institute
independentliving.org

Förord till rapporten och slutord för projektet	3
Projektets mål och målgrupper	5
Försvara och öka tillämpningen av gruppens fri- och rättigheter	5
Rådgivning	5
Anmälningstjänsten	7
JO-anmälan av långa handläggningstider	7
Spetskompetens om funktionsdiskriminering	7
Svensk diskrimineringsrätt	8
Internationell rätt	8
Rättsutredningar, granskningar och översikter	8
Intervjuer och reportage	9
Debatt	10
Uppsatser	10
Film	10
Nyhetsbrev	11
Boken	11
Sociala medier	11
Främjande av bättre rättspraxis och påverkan på lagstiftningsprocesser	11
Bidrag till den rättsliga och politiska utvecklingen	12
Dokumentation och analys av rättsfall om bristande tillgänglighet	13
Utbildningar, konferenser och seminarier	13
2016	14
2017	14
2018	15
2019	16
Styrning, samverkan och överlevnad	16
Medsökande och referensgrupp	16
Samverkan med andra aktörer	16
Andra arvsfondsprojekt	16
Funktionsrättsrörelsen	17
Juridiska aktörer	17
Myndigheter	18
Överlevnad	18
Genomslag i extern media	19
Personal och praktikanter	21

Förord till rapporten och slutord för projektet

Ett projekt är som en flygresa, sa Lagen som verktygs initiativtagare Adolf Ratzka när vi startade för tre år sedan. Först gäller det att få styrfart och sedan att komma upp på lagom hög höjd för att snyggt och säkert kunna landa vid målet. Då och då under resans gång krävs lite uppfriskande godsaker för att hålla orken upp. Nu har hjulen precis tuschat landningsbanan. Vi rullar lugnt och fint den sista biten för att snart knäppa av oss säkerhetsbältena.

Ja, vilken resa det varit! Massor av kloka och tuffa människor på möten, konferenser och jippon! Men också komplicerade rådgivningsfall där projektets jurister Ola, Maria och Anna fått använda all sin juridiska kunskap, kombinerad med inlyssnande finkänslighet och medmänsklighet. På utbildningar och kurser har vi själva lärt oss mycket, men också fått tillfälle att mätta kunskapshungriga jurister och drivna medlemmar i funktionsrättsrörelsen – de senaste veckorna i Jönköping, Oskarshamn och Stockholm.

Det kommer även framöver att gå att boka utbildningar, men det dagliga projektarbetet upphör idag. Kvar finns hemsidan med nästan 200 inlägg med allt från juridiska utläggningar och analyser av sådant som skälig anpassning eller effektiv tillsyn, till inspirerande intervjuer med personer som tycker till om samhällsutvecklingen och hur diskrimineringslagen kan få större verkan. Ett stort tack till er som varit med och bidragit med viktiga perspektiv på frågorna! Särskilt roligt har det varit att publicera de uppsatser och arbeten som projektets praktikanter Maria, Csilla, Anna och Erik skrivit inom sina jurist- och MR-utbildningar - och praktiktid i projektet.

Hemsidan har nu dagligen hundratals läsare. Årligt talat trodde vi inte ens själva att en nördig juridiksida om diskrimineringsformen bristande tillgänglighet skulle röna sådan uppskattning. En del av förklaringen ligger i Philips och Algrens webbstrategiska rekommendationer, men framför allt i alla er som varit inne och botaniserat bland texter – och några filmer. I de allra senaste utbildningsfilmerna gör projektets jurist Maria Chöler en strålande insats i den juridiska folkbildningens tjänst – mitt i den akademiska världens högborg. Länkar finns i slutrapporten!

Fast de verkliga hjältarna och banbrytarna är de som trott på sina mänskliga rättigheter så pass mycket att de vågat driva rättsprocess. Sebastian, Ulrika, Lars-Göran, Sofia och Richard – och flera andra. Störst tack till er! Det är ni som är bränslet i den där flygmotorn. Era rättsprocesser påverkar inte bara era egna liv, utan framför allt andras.

Det är ni som gjort projektets budskap trovärdigt, som gjort att den svenska funktionsrättsrörelsen nu på allvar överväger sitt sätt att arbeta. Det handlar inte om att kasta ut allt invariant och helt byta spår, utan snarare om att komplettera tidigare arbetssätt. Fortsätt

gärna med pressreleaser och politikeruppvaktningar, men parallellt med detta: stäm i domstol!

Hörselskadades riksförbund är här en förebild. Förändringsarbetet blir så mycket effektivare om även de juridiska verktygen kommer till användning. För hur trovärdigt blir det i längden att demonstrera för lag efter lag, men sedan inte driva några fall när väl dessa lagar har införts?

Vi hoppas nu att många fortsätter att upptäcka hemsidan och där lär sig att slipa och brukar verktygen. Vi rekommenderar också Funktionsrättsguiden som skapats av vårt systerprojekt Från snack till verkstad på Funktionsrätt Sverige. Tillsammans fick vi mycket gjort! Independent Living Institute kommer fortsätta på den inslagna - under verksamhetsledaren Jamie och kanslichefen Lindas superproffsiga ledning. Men fler delar av funktionsrättsrörelsen måste nu börja driva de rättsliga frågorna vidare. Genom vår rådgivning vet vi att behoven i människors liv är enorma. De måste mötas av någon, men det gäller också att sätta upp långsiktiga och strategiska mål för hela samhällets förändring. Precis som Adolf Ratzka gjorde under sina studieår i 60-talets Kalifornien.

Nu har de äntligen börjat förverkligas i Sverige – tron, som på många sätt inspirerades av den svarta medborgarrättsrörelsen, på att de mänskliga rättigheterna kan förändra samhället och ge människor med funktionsnedsättning tillgång till ett fullvärdigt liv. Men för det krävs att rättigheterna utkrävs – någon måste använda lagen som verktyg.

Emil Erdtman, projektledare
28 februari 2019

Projektets mål och målgrupper

Projektet Med lagen som verktyg har verkat för att höja kompetensen om diskriminering som har samband med funktionsnedsättning och främja strategiska rättsfall för bättre rättspraxis och därmed bättre levnadsvillkor. Målet har varit att öka funktionshinderrörelsens tillgång till juridisk expertis när det gäller utbildning, försvar och vidareutveckling av mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Projektets syfte var att bidra till att rättigheterna för personer med funktionsnedsättning bättre tillgodoses genom att med lagen och rättspraxis som verktyg verka mot negativ särbehandling och strukturell diskriminering. De projektet har nått är människor med funktionsnedsättning, funktionshinderorganisationer och andra människorättsorganisationer, jurister och juridikstuderande, samt offentliga och privata aktörer. Genom att öka funktionshinderrörelsens tillgång till juridisk expertis och bidra till juristkårens kompetenshöjning när det gäller funktionsdiskriminering har projektet genomfört sina mål. Projektet pågick från mars 2016 till och med februari 2019. Arvsfonden beviljade finansiering för projektet i oktober 2015, vilket gjort verksamheten möjlig.

Försvara och öka tillämpningen av gruppens fri- och rättigheter

En av projektets viktigaste delar har varit att försvara rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Det har gjorts främst genom rådgivning och att samla kunskap om bra sätt att angripa diskriminering. Ett nära samarbete med den ideella föreningen Med lagen som verktyg har varit viktigt för att kunna driva enskilda och strategiska rättsprocesser när det varit nödvändigt, vilket projektet inte kunnat göra i sig.

Rådgivning

Projektet har utvecklat en rådgivningsverksamhet med fokus på funktionsdiskriminering och har rutiner för ärendehantering, statistik och hantering av personuppgifter. De flesta kontakter har tagits via mail eller telefon. Vissa fysiska möten har hjälpt att klargöra vad frågan handlar om och vilken åtgärd som varit lämplig. Telefontid sattes till två timmar varje torsdag, men det var inte fler som ringde då än vid andra tider. Inte varje samtal eller mail som nått projektet har tagits med i statistiken. En del ärenden har snabbt kunnat hänvisas till rätt myndighet eller organisation, andra har lett till mer djupgående utredning och insats genom föreningen Med lagen som verktyg som projektet samarbetat med nära.

Vissa personer har hört av sig flera gånger i samma ärende, vilket gjort att längre dialoger pågått, även om de ser ut i statistiken att bara vara ett ärende eller en rådgivning. Vissa ärenden har hänvisats direkt till anmälningstjänsten, vilka då syns i statistiken på den hemsidan.

Ca 60 ärenden har behandlats av projektets jurister inom ramen för rådgivningen. De flesta rör direkt diskriminering eller bristande tillgänglighet, till exempel hos arbetsförmedling, postombud, seniorboende, förskola, konferensanläggning och hos DO. De flesta ärendena rör specifika samhällsområden som täcks av diskrimineringslagen, främst socialtjänst, färdtjänst och bostadsanpassningsbidrag (15 ärenden), arbetsliv (10 ärenden), varor, tjänster och bostäder (11 ärenden), utbildning (8 ärenden) samt hälso- och sjukvård (6 ärenden). Rådgivningen har bara fått ett fåtal frågor inom områdena anordnande av allmän sammankomst och offentlig tillställning, start eller bedrivande av näringsverksamhet samt yrkesbehörighet och socialförsäkringssystemet och arbetslöshetsförsäkring. Rådgivningen har inte fått några betydande frågor rörande samhällsområdena arbetsmarknadspolitisk verksamhet och arbetsförmedling utan offentligt uppdrag, medlemskap i vissa organisationer, statligt studiestöd samt värnplikt och civilplikt.

Till socialtjänst räknas många frågor om LSS- insatser och assistans. Inom varor, tjänster och bostäder har främst kollektivtrafiken tagits upp, men också frågor om problem vid bostadsrättsköp, men också rätt att välja stödboende. Inom arbetsliv kommer frågor efter avbruten anställningsprocess, men även frågor om sämre löneutveckling vid funktionsnedsättning eller trakasserier på grund av funktionsnedsättning. Inom hälso- och sjukvård har det handlat bland annat om nekad sjukvård på grund av ledarhund, elöverkänslighet och posttraumatisk stress. I samband med projektets seminarium om stöd i skolan kom många frågor om just skolan. Fler frågor än väntat rör försäkringsfrågor och frågor om att använda assistans- och ledarhund utan att exkluderas i samhället.

Vissa frågor har legat utanför diskrimineringslagen, såsom tillgänglighet i rättsväsendet, diskriminering i myndighetsbeslut, rätt till språktolk och valhemlighet i allmänna val. Det är också tydligt att i människors liv överlappar samhällsområden och vissa är svåra att kvalificera juridiskt. Det har blivit tydligt att bostad och socialtjänst i många fall är nära sammankopplade områden. Det gäller också arbete, sjukförsäkring (aktivitetsersättning osv), handikappersättning och rehabilitering. Assistansfrågan har kommit upp vid flera tillfällen. Frågor om sambandet mellan LSS och socialförsäkringen, och diskrimineringsförbudens konstruktion, är svåra att navigera. Det blir också tydligt att upphandlingsstrukturer ofta inte är väl inpassade i diskrimineringslagens struktur. Frågor om intersektionalitet och hur diskrimineringsgrunder och former samspelar är något som måste tas med i beräkningen i framtida rådgivning. I ett par fall har det inte gått att skilja ur funktionsnedsättning som den grund som haft samband med missgynandet.

Frågan återstår att besvara om bristande krav på tillgänglighet i upphandling från en myndighet i sig är en otillåten underlåtenhet enligt diskrimineringslagen, och om ersättning då kan utgå till enskild som missgynnas därav. Frågan om kränkande bemötande och behandling från myndigheter har tagits upp. Även om myndighetsutövning inte täcks av diskrimineringslagen, berörs bemötande av det offentliga i 2 kap 17 §.

Anmälningstjänsten

[Anmälningstjänsten](#) har drivits av ILI sedan 1990-talet och hjälper enskilda och organisationer att anmäla diskrimineringsfall till Diskrimineringsombudsmannen och den ansvariga kommunala byggnadsnämnden. Anmälningstjänsten är ett viktigt redskap i arbetet mot diskriminering eftersom den gör diskrimineringen synlig, till skillnad från anmälningar som bara går till DO. Under projektet utökades Anmälningstjänstens tekniska potential så att det nu går att följa upp vad som händer med en anmäld plats via bilderna i Google street view. Funktionen är inte offentlig, men de som anmäler kan uppge adress för den anmälda platsen och klicka i GPS-positionen, så går det senare att se om hindret åtgärdats. Vissa väljer att bara skicka anmälan till DO och inte göra den offentlig. Några anmälningar har varit så pass integritetskänsliga att vi valt att inte publicera dem. Jämfört med tidigare år skedde en ökning av antalet anmälningar under projekttiden. Sammanlagt gjordes ca 100 anmälningar under projekttiden.

Under projekttiden har Anmälningstjänsten administrerats av projektet och uppdaterats språkligt, juridiskt och tekniskt så att den fungerar med mindre skärmar. Om anmälaren anger adress kan anmälningarna nu följas upp via kartor och bilder från Google street view (för att bli se om ett hinder åtgärdats). Funktionen är inte offentlig än och under uppbyggnad. Anmälningstjänsten marknadsfördes med hjälp av en [Facebook-annons](#) och en flyer med information på punktskrift, vilket varit mycket uppskattat. Anmälningstjänsten har under projekttiden haft ca 12 000 besök av ca 10 000 unika besökare.

JO-anmälan av långa handläggningstider

I projektets administration av Anmälningstjänsten har ingått att ta emot kommunala beslut om åtgärder på grund av anmälningar om enkelt avhjälpna hinder. I vissa fall har ingen återkoppling gjorts alls och i vissa fall har handläggningstiden extremt lång, i ett fall 13 år. Independent Living Institute JO-anmälde ett antal sådana ärenden, bland annat mot bakgrund av skärpningen av förvaltningslagens regler om långsam handläggning (12 § förvaltningslagen) 1 juli 2018. JO meddelade i januari 2019 att man går vidare med tillsyn i vissa av dessa ärenden.

Spetskompetens om funktionsdiskriminering

Projektet har byggt upp en unik kompetens framför allt om diskrimineringsformen bristande tillgänglighet. Knappt 200 inlägg publicerats på [lagensomverktyg.se](#) som haft ca 40 000 besök av ca 30 000 olika personer. Tillsammans med Anmälningstjänsten blir antalet nådda personer ca 50 000. Lästiden per sidan är i snitt över en minut och för långa artiklar fem minuter, vilket visar att artiklarna blir lästa. Inläggen har bestått av nyheter och reportage inom [rättsutvecklingen](#), [intervjuer](#), [domar](#) och stöd till dem som vill [anmäla diskriminering](#).

De rättsutredningar och analyser av rättspraxis som skrivits inom projektet har publicerats här, liksom online-gudier om diskrimineringsrättens utveckling, diskrimineringskyddet och praktiska råd för processföring och klagomålsvägar. En sammanställning har gjorts av den rättspraxis som finns fram till 2018 gällande diskriminering som har samband med funktionsnedsättning.

Svensk diskrimineringsrätt

- [Svensk diskrimineringsrätt](#)
- [Krav på tillgänglighet i några lagar och författningar](#)
- [Skälig anpassning och skälighetsbedömning](#)
- [Rättsliga vägar mot upprättelse och samhällsförändring](#)
- [Lagändring om aktiva åtgärder år 2017](#)
- [Rättspraxis om funktionsdiskriminering](#)
- [Ordlista med termer och förkortningar](#)
- [Instanser att sig till vid bristande tillgänglighet och diskriminering](#)

Internationell rätt

- [Internationella regleringar inom diskrimineringsrätten](#)
- [Internationella klagomålsvägar](#)
- [Diskrimineringskydd i de nordiska länderna](#)
- [Diskrimineringsrättens utveckling](#)
- [Strategisk processföring i Norden](#)

Rättsutredningar, granskningar och översikter

- [Vad är strategisk processföring?](#)
- [Propositionen om bristande tillgänglighet som diskriminering](#)
- [Rättsläget för ledarhundsförare](#)
- [Hur fungerar kommunala byggnadsnämnders tillsyn över enkelt avhjälpna hinder](#)
- [Översikt av lagar och regler om stöd i skolan](#)
- [Tillgänglighet och delaktighet i allmänna val](#)
- [Hur effektiv är DO:s tillsyn över aktiva åtgärder?](#)
- [Enkät om kommunernas syn på webbtillgänglighet](#) samt [lagkommentar](#) om genomförandet av webbtillgänglighetsdirektivet.
- [Antidiskrimineringsbyråernas syn på funktionsdiskriminering](#)
- [Hur förhåller sig upphandlingskrav till diskrimineringslagen?](#)

Intervjuer och reportage

- Intervjuer med Paul Lappalainen i [Assistanskoll](#) i [Funktionshinderpolitik](#) och [Kick](#)
- Bristande IT-tillgänglighet i fallet [Jungelin mot Försäkringskassan](#)
- [Jungelins klagomål till FN](#)
- [Anders Karlsson](#) – advokat, ombud för DO och pro bono för föreningen Med lagen som verktyg
- [Vilhelm Ekensteen](#) - hedersdoktor efter 50 års kamp för ett tillgängligt samhälle
- [Sid Wolinsky](#) – om Disability Rights Advocates och strategisk processföring i USA
- [Pat Kirkpatrick](#) - om betydelsen av att jobba med fundraising
- [Caroline anmäler diskriminering varje dag](#)
- [Annika Jyrwall Åkerberg](#) – Civil Rights Defender och författare till Diskriminering på grund av funktionsnedsättning
- [Stina Hörberg anmälde bristande tillgänglighet i IT-systemen på Göteborgs universitet](#)
- [Hanna Gerdes](#) – utbildare och konsult inom diskriminering och mänskliga rättigheter
- [Anna Bergholtz](#) – journalist och funktionsrättsaktivist med intressanta anmälningar på meritlistan
- [Förlikning efter nekad anställning på grund av ledarhund](#)
- [Anna Bruce](#) – juris doktor om Funktionsrättskonventionens ideologi
- [Laura Carlson](#) – docent i juridik och initiativtagare till kursen Equality Law
- [Kerstin Burman](#) – juridiskt ombud med framgångar inom strategisk processföring
- [Andreas Pettersson](#) – frispråkig doktor i rättsvetenskap
- [Bristande stöd i skolan som diskriminering](#)
- [Fredrik Bergman](#) – chef för Centrum för rättvisa, en pionjärorganisation för strategisk processföring i Sverige.
- [Lars Lööw](#) – pionjärjurist, Handikappombudsman och generaldirektör för ESF-rådet.
- [Maria Johansson](#) – då ordförande för Lika unika och tidigare DHR, initiativtagare till Torsdagsaktionen och politiskt aktiv
- [Hur diskriminering påverkar självkänslan](#)
- [Agneta Söder](#) – skolombud på Autism- och Aspergerförbundet om bristande stöd för elever med autism
- [Anne Ramberg](#) – generalsekreterare för Advokatsamfundet
- [Sebastian och Mikael Häregård](#) – om att driva första avslutade process om bristande tillgänglighet
- [Gerard Quinn](#) – intervju om funktionshinderrörelsen i Sverige och Europa
- [Elena Namli](#) – professor i etik vid Uppsala universitet om mänskliga rättigheter och plikter
- [Sabina Hellborg](#) - juris doktor om diskrimineringsersättnings utveckling de första tio åren
- [Adolf, Maria och Sofia om sin pågående processer](#)

- [Rami Al-Khamisi](#) – juriststudent om varför han grundade Akademin för rörelsejurister
- [Lena Svenaeus](#) – juris doktor i rättssociologi och före detta JämO
- Sara Shamloos [reportage](#) om att ta sig fram med ledarhund i USA och Kanada
- [Uppföljning](#) av vad som hänt med några av Caroline van Mouriks anmälningar från 2017

Debatt

- Dagens juridik [Lagen räcker inte](#) (21 nov 2016)
- Dagens Juridik [Hur kan diskrimineringskyddet förbättras](#) (6 oktober 2017)
- Richard Sahlin om [diskriminering och lönebidrag](#)
- Replik till Lawen Redar, riksdagsledamot (S) i Dagens juridik [De flesta som anmäls för diskriminering har råd med advokat - men sällan de som diskrimineras](#) (15 mars 2018)
- Dagens samhälle: [Öka tillgängligheten – ta bort enkelt avhjälpna hinder](#) (24 maj 2018)
- Svenska Dagbladet: [Fullt möjligt förbjuda NMR:s organisering](#) (13 juli 2018)
- Juridisk kommentar till [LSS-utredningen](#)

Uppsatser

- [Frida Sandberg – Bristande tillgänglighet och högre studier](#)
- [Csilla Gradwohl – Rätten till självständighet i Funktionsrättskonventionen](#)
- [Maria Chöler – Bristande tillgänglighet i grundskolan](#)
- [Csilla Gradwohl - Effekter av lagändring om bristande tillgänglighet](#)
- [Anna Zoteeva - En svensk MR-institution](#)

Film

Inför projektavslutningen publicerades fem utbildningsfilmer om diskrimineringslagen och rättspraxis om bristande tillgänglighet med Maria Chöler som presentatör. Följande filmer har producerats av eller i nära anslutning till projektet

- Videohälsning från professor [Gerard Quinn](#)
- [Filmat seminarium](#) på MR-dagarna 2016
- [Föredrag, paneler och intervjuer](#) i samband med konferensen 24-25 november 2016 (engelska med svensk text)
- [Lunchseminarium](#) i Almedalen 2017
- Sammanfattande [film från konferensen](#) Using the Law as a Tool for social change (engelska med svensk text)
- [Filmat seminarium](#) om implementering av EU:s webbtillgänglighetsdirektiv
- Fem utbildningsfilmer om diskrimineringslagen och rättspraxis om bristande tillgänglighet:

1. [Introduktion om diskrimineringslagen och bristande tillgänglighet](#)
2. [Rickards fall](#)
3. [Sebastians fall](#)
4. [Ulrikas fall](#)
5. [Lars-Görans fall](#)

Nyhetsbrev

Ett [nyhetsbrev](#) har utkommit med 4 nummer 2016 och 9 nummer 2017 och 2018. Antal prenumeranter var 115 vid 2016 års utgång och 259 vid projektets slut. Nyhetsbrev har i princip sammanfattat vad som hänt sedan föregående nyhetsbrev – inom den rättsliga och politiska utvecklingen, inom projektet, föreningen och Anmälningstjänsten, samt det internationella arbetet. Varje nyhetsbrev lyfte också en särskild person som intervjuats för hemsidan.

Boken

Boken Motverka funktionsdiskriminering och förändra samhället med lagen som verktyg bygger på guiderna och är uppdelad i fyra större delar: diskrimineringsrättens framväxt och civilsamhällets roll, det gällande diskrimineringskyddet enligt diskrimineringslagen, rättsliga möjligheter som enskilda och organisationer har att driva diskrimineringsmål samt en omfattande beskrivning av aktuell rättspraxis. Boken har också en ordlista, en beskrivning av viktiga aktörer och referenser. Eftersom tryckning inte ingick i projektplanen gav Arvsfonden rätt att ta 100 kr för tryckkostnad och 50 kr för frakt för boken. Så gott som alla de 200 tryckta exemplaren gick åt och STIL har vid projektets slut tryckt upp fler. Bokrelease hölls den 23 maj i ILI:s konferenslokal. Förutom som PDF skapades boken även som [e-bok](#) som går att lyssna på.

Sociala medier

Facebooksidan Lagen som verktyg hade vid projektets slut 347 följare och Twitterkontot 334. Vissa aktiviteter har marknadsförts med annonsmedel på Facebook, ca 300 kr per event. De aktiviteter som annonserades med denna metod har dock inte haft fler besökare än andra.

Främjande av bättre rättspraxis och påverkan på lagstiftningsprocesser

Lagen som verktyg har följt rättsutvecklingen och de rättsprocesser som rör projektets område och bidragit med analyser. Därmed har projektet haft expertkunskap på området, vilket lett till konstruktiva diskussioner om senaste rättspraxis vid utbildningar och möten. Projektet har följt den rättspolitiska utvecklingen både i Sverige och internationellt för att kunna påverka lagstiftning och främja strategiska processer för lika rätt och mot diskriminering. Samarbeten med funktionshinderorganisationer och andra aktörer har stärkt arbetets effekt.

Bidrag till den rättsliga och politiska utvecklingen

- Hösten 2016: En av projektets första uppgifter blev att bidra till ILIs och STILs [remissvar](#) på utredningen Bättre skydd mot diskriminering (SOU 2016:87).
- I april 2017 bidrog projektet till funktionshindersrörelsen [svar till FN:s högkommissionär om artikel 13](#) om tillgång till rättssystemet.
- Projektet lämnade [synpunkter på Allmän kommentar nr 5](#) om artikel 19 om självständighet och delaktighet i samhället och [Allmän kommentar nr 6](#) om artikel 5 om jämlikhet och icke-diskriminering samt bidrag till Myndigheten för delaktighets översättningar till svenska.
- Lagen som verktyg följde även [Anders mot Lekebergs kommun](#) (mål nr 2564-17) som vanns av Funktionsrätt Sverige i kammarrätten i Göteborg.
- Projektet använde i opinionsbildningen en [forskningsrapport](#) från 29 december 2017 från Uppsala universitet om hur svenska domstolar och myndigheter tillämpar fördragskonform tolkning.
- Den 3 oktober 2017 deltog ILI i den svenska funktionshindersrörelsens [möte med Europarådets kommissionär för mänskliga rättigheter](#), Nils Muižnieks inför hans [rapport om läget i Sverige](#) i mars 2018.
- Projektet bidrog till ILI och STILs [remissvar](#) i februari 2018 över (Ds 2017:60) om införande av EU:s webbtillgänglighetsdirektiv (EU 2016/2102) som reglerar tillgänglighet till myndigheters webbplatser och mobila applikationer.
- Lagen som verktyg [analyserade](#) lagändringen och beskrev den [historiska utvecklingen](#) fram till 1 maj 2018 då undantaget för mindre företag togs bort när det gäller förbudet mot diskriminering pga bristande tillgänglighet.
- Projektet bidrog till ILI och Funktionsrätt Sveriges [remissvar](#) på utkast till [allmän kommentar nr 7](#) gällande artiklarna 4.3 och 33.3 i Funktionsrättskonventionen om funktionshinderrörelsen delaktighet.

- Lagen som verktyg [analyserade](#) vad den nya förvaltningslagen från 1 juli 2018 betyder för myndighetsbeslut i rimlig tid och information på ett tillgängligt sätt.
- Projektet var drivande för ILIs räkning till och funktionshinderrörelsens [förslag till frågor](#) till Sverige inför FN:s periodiska granskning.
- Den 8 november 2018 klubbades The European Accessibility Act, EAA, ett direktiv med minimikrav på tillgänglighet för utbud av produkter och tjänster. Fokus är på digitala produkter och tjänster, men tyvärr har lagen många begränsande undantag.
- Under hösten tillsattes utredningen En effektiv och ändamålsenlig tillsyn över diskrimineringslagen med [dir. 2018:99](#) om hur tillsynen över aktiva åtgärder kan förbättras för större genomslag i samhället, och Lagen som verktyg följer arbetet.
- I november 2018 kom Lise Berghs [utredning](#) om en oberoende institution för att främja och skydda mänskliga rättigheter. Myndigheten skulle lyda under regeringen, men själv bestämma organisation och inriktning. Utredningen är sänd på [Remiss](#), och arbetet som projektet startat kommer förvaltas av ILI.

Dokumentation och analys av rättsfall om bristande tillgänglighet

- 24 maj 2017: [Dom](#) i DO mot Vara kommun, som ansågs vara ansvarig för diskriminering när tillgängligheten inte åtgärdats på Nästegårdsskolan. I hovrättsdom den 15 maj 2018 medgav Vara kommun talan och betalade diskrimineringsersättning om 75.000 kr.
- 11 oktober 2017: [Dom](#) i DO mot Södertörns högskola med [kommentar från Richard Sahlin](#).
- 11 juni 2018: [Dom](#) i [Gävle tingsrätt](#) i [DHR mot Region Gävleborg](#), efter avgörande i [Högsta domstolen](#).
- 11 september 2019: [Dom](#) i DO mot Försäkringskassan om bristande webbtillgänglighet. Domen har överklagats av båda parter.

Utbildningar, konferenser och seminarier

Under projektets gång har flera seminarier och konferenser anordnats direkt av projektet eller i samverkan med andra aktörer. Projektet har även varit inbjudna att bidra med innehåll till olika workshops och utbildningar. Skräddarsydda föredrag och utbildningar har genomförts och erbjudits om diskrimineringslagens krav, hur olika aktörer kan använda sig av lagen och hur diskrimineringsmål och andra processer går till. Särskilt fokus har lagts på hur föreningar och organisationer kan driva medlemmarnas fall i domstol, vilka möjligheter och risker rättsprocesser kan innebära samt hur juridiken samspelar med det opinionsbildande arbetet.

På [hemsidans utbildningsdel](#) lades förslag på föreläsningar på en eller två timmar samt halv- eller heldag med interaktiva övningar om rättsfall. Under 2017 genomfördes en [utbildningsturné](#) inom ramen för Myndigheten för delaktighets uppdrag att informera och utbilda om FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Landets antidiskrimineringsbyråer erbjöds en halvdagsutbildning och den lokala funktionsrättsrörelsen (samt andra delar av civilsamhället, där t ex antidiskrimineringsbyråernas egna styrelser ingick) ett kvällsseminarium.

2016

- Föreläsning av Paul Lappalainen på [Funktionshinderkonventionen och juridik som verktyg](#) (19 maj 2016)
- Deltagande av Paul Lappalainen i [Fundamental Rights Forum i Wien](#) (20-23 juni 2016)
- Deltagande i Funktionshinderrörelsen mobiliserar sig (18 oktober 2016)
- Deltagande av Emil Erdtman och Caroline van Mourik i kursen Med Lagen som verktyg i Borlänge (21-22 oktober 2016)
- Moderering av Emil Erdtman av [Seminarium på MR-dagarna i Malmö](#) (17-18 november 2016)
- Arrangemang av konferens och seminarier [Funktionsrättskonventionen och strategisk processföring](#) (24 och 25 november 2016)

2017

- Medverkan av Paul Lappalainen och Ola Linder [Rundabordssamtal](#) hos Raoul Wallenberginsitutet om implementeringen av Funktionsrättskonventionen. (6 mars 2017)
- Deltagande av Maria Chöler i kurs om [Europeiska funktionshinderlagar och implementeringar av FN-konventionen](#) (27-28 mars 2017)
- Workshop av Ola Linder på [konferens om bostadsdiskriminering](#) (28 mars 2017)
- Utbildning med Byrån för lika rättigheter, ADB Stockholm syd och ADB Uppsala (21 april 2017)
- [Workshop](#) om diskrimineringslagen på Astma- och allergiförbundet riksträff (13 maj 2017)
- Utbildning med [Örebro rättighetscenter](#), Rättighetscentrum i Dalarna, Byrån mot diskriminering i Östergötland och Diskrimineringsbyrån Humanitas i Eskilstuna/Västerås (29 maj 2017)
- [Anmälningsskola – få koll på diskrimineringslagen](#), ledd av Hanna Gerdes (2 juni 2017)
- Utfrågningar och lunchseminarium i [Almedalen](#) 2017 (4 juli 2017)

- [Från snack till verkstads sommarskola](#) om funktionshinder och mänskliga rättigheter (23 till 25 augusti 2017)
- Utbildning med [Malmö mot diskriminering](#) och ADB Helsingborg (4 oktober 2017)
- Utbildning med [Antidiskrimineringsbyrån Uppsala](#), [Byrån för lika rättigheter](#) och [ADB Stockholm Syd](#) (18 oktober 2017)
- Konferens om samverkan kring [tillgänglighetsarbete](#) (19 oktober 2017)
- Föreläsning och monter på [Mänskliga rättigheters dag](#) i Trollhättan (24 oktober 2017)
- Utbildning med [Göteborgs rättighetscenter](#) och ADB Trollhättan (25 oktober 2017)
- [Seminarium på MR-dagarna i Jönköping](#) (10 november 2017)
- Utbildning med [Rättighetscentrum Norrbotten](#) (21 november 2017)
- Utbildning med [Rättighetscentrum Västerbotten](#) (22 november 2017)
- Föreläsning av Maria Chöler och Ola Linder om [diskriminering och rättsläget för ledarhundsförare](#) (18 november 2017)
- Konferens i Ystad om bostadsdiskriminering och strategisk processföring. (5 december 2017)

2018

- Arrangemang av seminariet [Normhierarki och fördragskonform tolkning](#) (19 mars 2018)
- Föreläsning av Maria Chöler och Ola Linder för branschorganisationen Svensk Tillgänglighet (20 mars 2018)
- Medverkan av Ola Linder i panel för [projektet Vi ska med](#) (12 april 2018)
- Föreläsning av Ola Linder på [Barnrättsdagarna](#) (24 april 2018)
- Föreläsning av Anna Zotéeva på konferens om [uppföljning av Funktionsrättskonventionen](#) (25 maj 2018)
- Föreläsning av Emil Erdtman och Ola Linder på Match “Using the law as a tool” med [International Initiative for Disability Leadership](#) (28 och 29 maj 2018)
- Arrangemang av konferens [Using the Law as a Tool for social change](#) (30 maj 2018)
- Medverkan på nätverksmöte med [Disability Rights Defenders Network](#) (31 maj 2018)
- Medverkan av Ola Linder i workshop om [Public legal education](#) i St. Petersburg (7 juni 2018)
- Presentation av Csilla Gradwohl av uppsatsen [Effekter av lagändring om bristande tillgänglighet](#)
- Seminarium, politikerutfrågning och paneldebatt med medverkan av Emil Erdtman och Ola Linder under [Almedalen 2018](#) (5 och 6 juli 2018)
- Seminarium med Maria Chöler och Ola Linder på [Sommarskola](#) om funktionshinder och mänskliga rättigheter på Furuboda (21 – 25 augusti 2018)
- Föreläsning av Maria Chöler för [Akademien för rörelsejurister 29 augusti 2018](#) (29 augusti 2018)
- Arrangemang och föreläsning av Maria Chöler på [Är bristande stöd i skolan diskriminering?](#) (3 september 2018)

- Medarrangemang och medverkan av Maria Chöler och Ola Linder på [Vems ansvar är webbtillgängligheten?](#) (19 september 2018) tillsammans med Begripsam AB.
- Föreläsning av Emil Erdtman och Ola Linder om projektet på juristmöte hos Funktionsrätt Sverige (24 september 2018)
- Två föreläsningar av Maria Chöler och Ola Linder på konferensen Process i diskriminering för antidiskrimineringsbyråer i Gävle (25 och 26 september 2018)
- Arrangemang och föredragning av Ola Linder och Erik Sandström av [DO:s tillsyn över aktiva åtgärder](#) (19 oktober 2018)
- Deltagande av Ola Linder på konferens om [konventionskonform tolkning i Maastricht](#) (25-26 oktober 2018)
- Föreläsning av Emil Erdtman på workshop om mediegenomslag och medieskildring för Svenska konsulatet i St. Petersburg, Ryssland (7 och 8 november 2018)
- Arrangemang av seminariet [Vad gör facket mot diskriminering i arbetslivet?](#) (22 november 2018)
- Föreläsning av Anna Zotéeva på Staden ska funka för alla (6 december 2018)

2019

- Föreläsning av Emil Erdtman för STIL och Funktionsrätt Jönköping (12 februari 2019)
- [Utbildning i Oskarshamn](#) av Emil Erdtman och Ola Linder för Funktionsrätt Kalmar län (14 februari 2019)
- Utbildning av Emil Erdtman och Ola Linder för STIL (23 februari 2019)

Styrning, samverkan och överlevnad

Medsökande och referensgrupp

Independent Living Institute som sökte arvsfondsfinansieringen för projektet hade även ett antal medsökande organisationer, vilka var Handikappförbunden (senare Funktionsrätt Sverige), Apply Human Rights, DHR, STIL, och Personskadeförbundet RTP. Ett möte med dem hölls 21 september 2016 och under 2017 genomfördes enskilda möten hos varje medsökande organisation.

Projektet tillsatte en referensgrupp bestående av representanter från bland annat Myndigheten för delaktighet, Handikappförbunden samt människorättsorganisationer och juridiska experter på funktionshinderdiskrimineringsområdet. Samverkan med projektet Från snack till verkstad gjorde det naturligt att slå samman projektens referensgrupper. Den 26 september 2017 och 20 mars 2018 hölls gemensamma referensgruppsmöten.

Samverkan med andra aktörer

Andra arvsfondsprojekt

En avsiktsförklaring om samarbete mellan Handikappförbunden och ILI upprättades 30 januari 2014, där avsikten att arbeta med två parallella projekt tydliggjordes. Både Med lagen som verktyg och Från snack till verkstad syftade till att öka funktionshinderrörelsens juridiska kompetens och möjliggöra för strategiska rättsfall i domstol. Båda projekten utgår från FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Medan Från snack till verkstad inriktade sig främst på socialtjänst och socialförsäkringsärenden siktade Med lagen som verktyg på diskrimineringslagstiftningen. Tanken var att de två projekten skulle komplettera varandra och tillsammans täcka rättsområden som är relevanta för personer med funktionsnedsättning. Under projekttiden, som i stort sett sammanföll, samordnade projekten sin verksamhet enligt avsiktsförklaringen. Det blev ett viktigt erfarenhetsutbyte och samordnade av informations- och särskilt utbildningsinsatser. Från snack till verkstad har bland annat publicerat en [guide](#) till Funktionsrättskonventionen och [en rättsfallsanalys](#) för de rättsfall projektet drev, bland annat A mot Lekebergs kommun. Möten med näraliggande arvsfondsprojekt är viktigt för att koppla samman, ta tillvara och vidareutveckla den kompetens som byggs upp av olika projekt. Några projekt som vi varit i kontakt med är:

- Din rätt, NSPH om rättigheter vid psykisk ohälsa ([material](#) o [kompass](#))
- [Funkisprojektet](#), RFSL om normkritiska utbildningsinsatser, bl a inom [LSS-verksamheter](#).
- [Inlåst men inte utan rättigheter](#), RSMH Civil Rights Defenders om tvångsvård vid psykisk funktionsnedsättning.
- [Vi ska med](#), SDU, UH och DBU om unga döva/dövblinda på arbetsmarknaden

Funktionsrättsrörelsen

Förutom kontakten med projektets medsökande organisationer inom funktionsrättsrörelsen har relationer etablerats med en rad förbund och organisationer som visat intresse för att lära sig mer om funktionsdiskriminering och även använda sin talerätt enligt diskrimineringslagen och driva egna fall. Vid möten har strategiska diskrimineringsärenden samt intressepolitiska och utbildningsorienterade samarbeten diskuterats. Några av organisationerna är Astma- och allergiförbundet, Autism- och Aspergerförbundet, Dyslexiförbundet, Hörselskadades riksförbund, Synskadades riksförbund och Sveriges ledarhundsförare. Kontinuerlig kontakt har hållits med de båda ”paraplyorganen” Funktionsrätt Sverige och Lika unika.

Juridiska aktörer

Ett nära samarbete har skett med pro bono-juristerna i [Rättsnätverket](#) mot diskriminering och Apply human rights, samt den under projekttiden bildade stiftelsen Talrättsfonden. Bland

annat delades på en monter på Juristdagarna, där många unga juriststuderande nåddes. Kontakt med tagits med samtliga Sveriges antidiskrimineringsbyråer och med några av dem har samarbetet varit omfattande, till exempel Byrån för lika rättigheter och Malmö mot diskriminering. Akademien för rörelsejurister medverkade i den första konferensen och projektet medverkade i organisationens ”sommarskola”. Bland jurist- och rättsvetenskapliga universitetsutbildningar (inklusive mänskliga rättigheter) har kontakt funnits med Stockholms universitet (medverkan på kursen Equality law), Uppsala universitet (intervju, handledning, seminarium), Lunds universitet (seminarium) och Södertörns högskola (intervju). Löpande kontakt och utbyte har funnits med de kunniga MR-juristerna på Raoul Wallenberg-institutet i Lund. Lagen som verktyg medverkade på RWI:s [workshop](#) om Public legal education i St. Petersburg den 7 juni 2018. PLE handlar om att utbilda allmänheten om rättigheter och juridik – folkbildning om lag och rätt, något Lagen som verktyg gör med sin hemsida och bok. Workshopen tog upp hur utbytet mellan civilsamhälle och akademi kan förbättras i Norden och nordvästra Ryssland. Intervjuer har genomförts med Advokatsamfundets generalsekreterare och chefen på Centrum för rättvisa, som även medverkade i den internationella konferensen 30 maj 2018. Lagen som verktyg har intervjuats ingående av föreningen [Centrum för Sociala Rättigheter](#) som arbetar med att organisera underordnade grupper och juridisk folkbildning, framför allt inom asyl- och migrationsrätt.

Myndigheter

Projektet medverkade inom Myndigheten för delaktighets uppdrag att informera och utbilda om FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. MFD tryckte även upp Konventionstesten, som består av vardagsberättelser om konventionens 30 första artiklar, som skrevs inom projektet. Dessa har mött stor uppskattning, inte minst för pedagogiska övningar, och lades även upp som ett [Quiz](#).

Diskrimineringsombudsmannen valde att inte delta i referensgruppsarbetet, men möten har hållits med DO den 14 november 2018 och 18 februari 2019. Projektet deltog även på en kurs som DO höll i oktober 2016 och har intervjuat chefen för DO:s rättsenheter Peter Wråke om myndighetens tillsynsarbete.

Överlevnad

Diskussion om projektets överlevnad har förts under hela projektiden och särskilt på referensgruppsmötena och vid ett [framtidseminarium](#) 12 maj 2017 utifrån ett [förslag om ett oberoende rättscentrum](#) för strategiska rättsprocesser och kompetensutveckling. Det fanns intresse från delar av funktionsrättsrörelsen för att samordna en juridisk stödverksamhet. Behovet av rättsstöd och rådgivning upplevs som stort av många förbund, men frågor om finansiering och organisering kvarstår. Samarbete med kommersiella aktörer, universitet eller juridiska byråer har diskuterats, liksom crowd funding och annan insamling via sociala medier vid uppmärksammade rättsprocesser.

I projektplanen ingick att sälja utbildningar för ett visst belopp, vilket projektet klarat med ett högre belopp. Det finns alltså en marknad för utbildningar om diskrimineringskydd och praktisk process, men erfarenheter är att de kräver nytänkande marknadsföring för att lyckas. Främst har projektet nått funktionsrättsrörelsen, men inte företag och myndigheter. Utbildningar säljs även efter projektiden. Efter projektiden fortsätter stiftelsen Independent Living Institute med sitt rådgivningsarbete inom projektet Disabled refugees welcome och Artikel 19 som verktyg, som startar i april 2019. Det processdrivande arbetet kommer föras vidare av föreningen [Med lagen som verktyg](#) och Anmälningstjänsten fyller alltså en funktion för att få en kritisk massa av fall att arbeta med. 2018 stämde föreningen i sex ärenden i domstol, vilket är fler än DO, som stämde i fyra. På en internationell nivå fortsätter arbetet av Disability Rights Defenders Network som har över 300 medlemmar i sin Facebookgrupp.

Genomslag i extern media

Projektet och dess verksamhet har på olika sätt gjort avtryck i media utanför projektets egna kanaler. Flera rättsprocesser drivits av föreningen Med lagen som verktyg med stöd av projektet, samt olika rapporter och annan verksamhet som projektet producerat har rapporterats.

- Funktionshinderpolitik - kommande intervju med Emil Erdtman
- Östra Småland: [De vill att funktionsnedsatta ska kräva sin rätt](#) (19 februari 2019)
- Nerikes Allehanda: [Ett kvitto på att jag har rätt](#) (7 februari 2019)
- P4 Örebro: Synskadade Sofia stämde bussbolag - får ersättning (7 februari 2019)
- SVT Örebro: [Synskadade Sofia får ersättning](#) och [Bussarnas teknik för hållplatsutrop föråldrad](#) (7 februari 2019)
- Arbetaren: [DO för hård kritik för tandlöshet och slarv](#) (19 oktober 2018)
- Nerikes Allehanda (för betalande): "Sofia stämmer bussbolag – hållplatsutropen fungerar inte: "Är jag inte lika viktig som alla andra?" (10 oktober 2018) samt ledare av David Lindén: "Jättetråkigt" att Sofia kanske är diskriminerad (12 oktober 2018)
- P4 Örebro: [Synskadad stämmer Länstrafiken för diskriminering](#) (10 oktober 2018)
- SVT Örebro: [Regionen stäms för bristande tillgänglighet på bussar](#) (8 oktober 2018)
- Funktionshinderpolitik: [Så får lagen verklig effekt](#) av Lars Lindberg
- Release av rättsaktion för elever med dyslexi 31 augusti 2018: [Rapport 2018-08-31](#), [TV4 Nyheterna](#) och [Dagens Nyheter](#)
- Dagens Arena: [Synskadad - var god dröj!](#) av Anna Bergholtz
- Svenska Dagbladet: [Fullt möjligt förbjuda NMR:s organisering](#) (även Dagens samhälle och Dagens juridik)
- Dagens samhälle: [Öka tillgängligheten - ta bort enkelt avhjälpna hinder](#)
- Lag & avtal nr 2/2018: [Jag var för dyr för Södertörns högskola](#) (kommentar av Ola Linder)

- Specialpedagogik nr 1/2018: [Förbereder rättsprocess om nationella prov](#)
- Skolvärlden 11 januari 2018: [Jurist ska utreda diskriminering vid nationella prov](#) (11 januari 2018)
- Dagens juridik: [Rättspraxis, rättsmedel och ansvar - tre punkter för att stärka skyddet mot diskriminering](#) (6 oktober 2017)
- Läs & Skriv nr 4/2017: [Nationella prov blir tillgängliga med lagen som verktyg](#)
- Tidskriften LIV nr 3/2017: [Det gäller alla s22-24](#)
- [Nationellt kunskapscenter om Dövblindfrågor](#)
- Lag & avtal nr 2/2017: [Bara gör det](#) (ledare)
- Lag & avtal nr 2/2017: [Använd lagen oftare](#)
- Lag & avtal nr 2/2017: [Vi orkar inte anmäla](#)
- Lag & avtal nr 2/2017: [Ingen känner till aktiva åtgärder](#)
- Lag & avtal nr 2/2017: [Jag blev besviken när domen kom](#)
- Lag & avtal nr 2/2017: [Jag hade kunnat förklara tekniken](#)
- Lag & avtal nr 2/2017: [HD avgör ansvar för rullstol på bussen](#)
- Kick nr 4/2016 [Intervju med Paul Lappalainen](#)
- Funktionshinderpolitik, 2016-11-29: [Därför blir juridiken viktigare](#)
- Dagens juridik, 2016-11-21: [Lagen räcker inte, men genom rättsprocesser kan funktionsnedsatta få ett starkare skydd](#)
- SR P4 Stockholm, 2016-06-04: [Slottet hotas av stämning](#)
- DN, 2016-06-03: [Stämning hotar Kungliga slottet](#)
- SVT Nyheter, 2016-06-03: [Stockholms slott bryter mot lagen](#) (hela inslaget på Youtube)
- SVT Nyheter Stockholm, 2016-06-03: [Slottet kan anmälas för bristande tillgänglighet](#) (kortinslag)
- Funktionshinderpolitik, 2016-03-03: [Han siktar på att stämma slottet](#)
- Funktionshinderpolitik, 2016-01-27 [Han tar bristande tillgänglighet till domstol](#)
- Funktionshinderpolitik, 2015-12-08 [Hans fall läggs ner trots bristande diskriminering](#)
- Aiai Magasinet nr 2, 2015-06: [Adolf vill ta hjälp av lagen](#)
- Perspektiv nr 4, 2015-08: [Juristhjälp vid problem](#)
- Aiai Magasinet nr 2, 2015-06: [Adolf vill ta hjälp av lagen](#)
- Fulldelaktighet.nu, Hans Filipsson, 2015-04-10: [Från ord till handling](#)
- Funktionshinderpolitik, 2015-04-02: [De vill testa den nya lagens gränser](#)
- Dagens Omsorg, 2015-04-01: [Ny förening sätter diskrimineringslagen på prov](#)
- Fulldelaktighet.nu, Adolf Ratzka, 2015-03-20: [Att förändra samhället Med lagen som verktyg](#)
- Föräldrakraft, 2015-03-15: [Ny förening ska stämma: Vi har väntat länge nog](#)

Personal och praktikanter

I mars 2016 anställdes Paul Lappalainen som projektledare och i maj Emil Erdtman som kommunikatör. Caroline van Mourik anställdes som informatör/rådgivare på 25 procent i juli och i oktober juristen Ola Linder. Philip Day har arbetat med IT-lösningar och Algren Morgan med nyhetsbrevet. Projektets administration har skötts av Linda Robertsson och bokföringen av Sebastian Ferrer. ILI:s verksamhetsledare Adolf Ratzka, som skrev ansökan, har varit engagerad i projektet, liksom hans efterträdare (från oktober 2017) Jamie Bolling. En av projektets grundidéer är att nå framtidens jurister och i projektet praktiserade juriststuderande Maria Chöler, Anna Zotééva, Csilla Gradwohl och Erik Sandström. Maria har nu juristexamen från Uppsala och Anna har tidigare juristexamen från Ryssland och nu även Stockholms universitet, där även Erik Sandström studerar. Csilla Gradwohl har ungersk juristexamen och har studerat mänskliga rättigheter på masternivå vid Uppsala universitet. Praktikanterna kommer bära med sig de kunskaper de fått på ILI genom långa yrkesliv som svenska och internationella jurister.